

ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ ТА КЛАСИФІКАЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАПІТАЛУ ПІДПРИЄМСТВ

Розглядається економічна сутність категорії “капітал”. Наведене трактування “капіталу” представниками практично всіх економічних шкіл, таких як меркантилізм, фізіократи, класична школа, марксистська, неокласична та інші

Постановка проблеми. Капітал є однією з головних домінант функціонування та розвитку економічної системи. Наука, досліджуючи сутність капіталу, трактує його як складну, багатоаспектну категорію, еволюція якої відобразила історичний процес розвитку суспільства, його продуктивних сил і виробничих відносин, прав власності, динаміки та структури товарного виробництва і споживання, інтересів різних соціальних груп тощо. Капіталу належить головна функція в процесі розподілу, перерозподілу та споживання матеріальних благ.

Мета дослідження – систематизувати й узагальнити погляди вчених стосовно економічної сутності категорії “капітал” та дослідити й висвітлити класифікаційні характеристики капіталу підприємств.

Аналіз останніх досліджень. Економічна категорія “капітал” досліджувалась багатьма вітчизняними і зарубіжними вченими, серед яких Базилевич В.Д., Бем-Баверк О., Бланк І.А., Бутинець Ф.Ф., Кене Ф., Кірейцев Г.Г., Маркс К., Маршалл А., Міль Дж., Поддєрьогін А.М., Рікардо Д., Сміт А., Сук Л.К., Туган-Барановський М.І. та ін., але, враховуючи сучасні тенденції глобалізації економіки, тема капіталу залишається актуальною.

Викладення основного матеріалу. Провідна роль категорії “капітал” підкреслюється самим змістовним значенням цього поняття, що походить від латинського слова “capitalis” [2, с. 3] і означає головний, основний, ґрунтовний, дуже важливий.

Дослідженням сутності капіталу приділяли значну увагу теоретики в усі часи. В античний період під “капіталом” розуміли багатство. Першу спробу дати науковий аналіз капіталу зробив давньогрецький мислитель Аристотель (384-322 рр. до н.е.), який розглядав капітал через призму багатства та, аналізуючи його сутнісні ознаки, зробив висновок, що дана категорія поділяється на два види. До першого він відніс дане природою багатство, яке пов'язане з постійним нагромадженням засобів, необхідних для життя і корисних для держави чи домашнього об'єднання, але яке “не безкінечне, а має свої межі”. До другого виду багатства Аристотель відніс процес накопичення грошей, що являє собою “...мистецтво наживати статок, з чим і пов'язане уявлення, нібито багатство і нажива не мають ніяких меж”. Зазначені види багатства були названі Аристотелем “економіка” та “хремастика” [16, с. 224]. Як свідчить економічна історія, саме “хремастика”, тобто діяльність, спрямована на накопичення багатства та нагромадження грошових запасів, є першим відомим трактуванням капіталу як економічної категорії.

Водночас накопичення багатства Аристотель вважав зайвою діяльністю. Процентні доходи він називав сумнівною та найнеприроднішою формою доходу, оскільки, на його думку, гроші призначені переважно для обміну і не можуть продовжувати нові гроші [1, с. 33]. Отже, Аристотель розглядав багатство з двох сторін – як природне багатство, яке має межу, та як процес накопичення грошей, що практично не має меж.

До ранніх витоків трактування капіталу можна віднести також роздуми Ібн Сіна (Авіценни, 980-1037 рр.). Він сформулював дев'ять факторів життя, куди, зокрема, відніс людські здібності й капітальні блага: землю, розумову діяльність, повітря, вогонь тощо. Поступово теоретики минулої доби сформували науковий підхід до визначення поняття “капітал”. З якісним вдосконаленням економічного мислення, методів аналізу дійсності та отриманням нових висновків загальне та абстрактне поняття “капітал” поступово набирало конкретного змісту і почало віддзеркалювати результати суспільного розвитку та інтереси власників капіталу.

Представники практично всіх економічних шкіл, зокрема таких, як меркантилізм, фізіократи, класична школа політичної економії, марксистська економічна школа, неокласична економічна школа та інші, зробили неоціненний вклад в економічну науку в цілому й безпосередньо в розуміння сутності категорії “капітал”.

Поступово, із розвитком виробництва і товарно-грошових відносин, під капіталом стали розуміти суму грошей, що надана в позичку й здатна приносити дохід його власникові у вигляді відсотка. Таке основне наукове трактування капіталу зберігалось майже до кінця XIX ст. [7, с. 15]. При цьому слово “капітал” у повсякденному житті вживалося як синонім грошам. Гроші як основне багатство (як процес породження грошей грошима, тобто “хремастика”) розглядалися й представниками першої економічної наукової школи у XVI – XVII ст. меркантилістами В. Стаффордом (1554-1612 рр.), А. Монкретьєном (1575-1621 рр.), Т. Маном (1547-1641 рр.), Г. Скаруффі (1519-1584 рр.) та ін. Під поняттям “капіталу” як основного багатства представники цієї школи (що отримала назву від італійського слова “mercante” – торговець, купець) розуміли процес нагромадження грошей, зокрема у золоті, сріблі та коштовностях. Для раннього періоду меркантилізму були характерні пріоритети, спрямовані на нагромадження грошей та заборону їх вивезення, обмеження імпорту товарів за рахунок встановлення високих мит, збільшення видобутку золота і срібла, зниження позичкового процента. При дослідженні грошей як специфічної форми капіталу безпосередньо поняття “капітал” меркантилістами не застосовувалося. Проте вони розуміли, що для примноження багатства гроші мають бути задіяними в процесі виробництва, тобто набути виробничої форми, а потім перетворитися в товарну.

Меркантилісти відстоювали думку, що лише те, що може бути реалізованим і справді реалізується в грошах, являє собою багатство, тобто багатство – це процес нагромадження грошей. Крім того, меркантилісти вважали, що тільки процес виробництва створює необхідне підґрунтя для утворення багатства, тому потребує постійної підтримки та розвитку, а безпосереднім джерелом багатства є сфера обігу, де продукти перетворюються на гроші [12, с.43].

Учені іншої наукової школи, що виникла у XVIIIc., - фізіократи (отримала назву від грецького слова “physis” – природа, “kratos” – влада), представниками якої були В. Гурне (1712-1759 рр.), Ф. Кене (1694-1774 рр.), А. Тюрго (1727-1781 рр.), М. Рікеті (1715-1789 рр.), П.С. Дюпон де Немур (1739-1817 рр.) надавали капіталу значення надісторичної категорії, що природно властива всім епохам суспільства, народам та континентам. Водночас вони розглядали капітал в уречевленій формі і вважали, що гроші необхідні лише для придбання речей з метою отримання “чистого продукту”, який утворюється як надлишок над здійсненими витратами. Отримати такий надлишок, на переконання фізіократів, давала можливість праця тільки у сільському господарстві.

Заслугою представників школи фізіократів (Ф. Кене, А. Тюрго) було те, що дослідження причин походження багатства ними було перенесено зі сфери обігу у сферу виробництва, де, на їх думку, і створюється багатство в результаті поєднання праці з природними ресурсами. При цьому фізіократи відстоювали думку, що гроші не є багатством, а лише засобом обігу. Чистий продукт, за їх висновками, створюється лише в землеробстві як надлишок над витратами виробництва, а продуктивним капіталом є той капітал, що вкладений у сільське господарство. Виробничою галуззю фізіократи вважали виключно землеробство, а продуктивною працею – працю на землі. Промисловість, транспорт і торгівлю вони називали безплідною сферою, а працю людей у цих сферах – не прибутковою для суспільства. Капітал, у визначенні А.Тюрго, – це рухоме майно, яке є результатом збереження та ощадливості. Водночас необхідно відмітити, що важливою теоретичною заслугою фізіократів було здійснення ними науково аналізу сукупного суспільного продукту, руху його елементів як необхідної умови процесу виробництва і відтворення класів. Цей рух суспільного продукту через сфери виробництва, розподілу, обміну і споживання було названо *економічним кругообігом*.

Ф. Кене вперше в історії економічної думки запровадив поняття “відтворення суспільного продукту”. Також він розмежував його вартісну й натуральну форми, відокремивши поняття “капіталу” і “доходу”. Про капітал Ф. Кене говорив, що це не гроші, а ті засоби виробництва, за допомогою яких створюється “чистий продукт” – “багатство, яке формує дохід націй і є продуктом, який залишається після сплати всіх видатків з доходу, що отримується з володінь” [13, с. 194, 223].

До заслуг Ф. Кене слід віднести також те, що у своїй праці “Економічна таблиця” (1758 р.) він зробив першу спробу моделювання економічного кругообігу і вперше започаткував науковий підхід до класифікації капіталу. Схема кругообігу Ф. Кене була побудована на основі принципів домінування землеробства над іншими сферами виробництва. Учений поділив усе суспільство на три класи: продуктивний (фермери й селяни), землевласники і непродуктивний, або безплідний (усі, хто не займається працею у сільському господарстві) [17].

Увесь суспільний капітал (який він ототожнював виключно із сільським господарством) він поділив на дві частини: первісні аванси (витрати на інвентар, худобу – тобто фактично основний *капітал*) і щорічні аванси (витрати на насіння і робочу силу – тобто оборотний *капітал*). Первісні аванси використовувалися тривалий час – 10 років, а щорічні аванси – протягом року. При аналізі процесу відтворення Ф. Кене виходив із таких передумов: між собою обмінюються еквіваленти, тобто рівні вартості; ціни є постійними, не враховується зовнішня торгівля; за вихідний момент обирається кінець сільськогосподарського року, коли збирають урожай. Ф.Кене розглядав такі складові щорічних авансів, як насіння, основні сільськогосподарські роботи, робочу силу, а також витрати тривалого характеру, до яких він відносив сільськогосподарські знаряддя, будівлі, робочу худобу [6, с. 22-23]. Тобто у працях фізіократів капітал розглядався в матеріально-речовій формі.

Таким чином, Ф. Кене вперше в економічній науці розробив модель економічного кругообігу з урахуванням руху основного й оборотного капіталів та обґрунтував правило, за яким суспільний продукт на макроекономічному рівні може бути реалізований при дотриманні певних пропорцій між його речовими і вартісними елементами. Це було геніальне для того часу досягнення економічної думки, незважаючи на віднесення Ф. Кене промисловості, транспорту й торгівлі до безплідної сфери.

Новою віхою в розумінні сутності капіталу стали дослідження класиків політичної економії А. Сміта (1723-1790 рр.), Д. Рікардо (1772-1823 рр.), Ж.-Б. Сея (1767-1832 рр.), Дж. Мілля (1790-1864 рр.), Н. Сеніора (1806-1873 рр.) та інших.

Розглядаючи капітал як певний запас, що вкладається в процес виробництва, А.Сміт уперше зробив висновок про те, капітал є результатом минулої праці й деякий час може залишатися не задіяним у процесі виробництва. Тобто капітал як потенціальний ресурс накопичується і зберігається до часу його фактичного використання. Зокрема, у своїй праці “Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776 р.) А.Сміт розглядав капітал як накопичений запас засобів виробництва (накопичене багатство), що використовується для господарських потреб і приносить дохід. Трактуючи категорію “капітал”, А. Сміт уперше відзначив існування систем виробничих відносин. Зокрема, він вважав, що капітал формується внаслідок присвоєння повними особами продуктів виробництва, створених працею інших людей [24].

Загалом система економічних поглядів А. Сміт ґрунтувалася на визначенні капіталу як певного запасу, який використовується в процесі виробництва. Водночас він звертав увагу на те, що всі запаси можуть виступати у ролі капіталу. Якщо вони кількісно обмежені і спрямовуються тільки на споживання, то, за висновками А. Сміта, не можуть бути джерелом доходу. А. Сміт, як і фізіократи, виділяв у капіталі дві його форми функціонування – основний і оборотний. Однак, на відміну від фізіократів, він застосував ці форми до будь-якого продуктивного капіталу, а не лише до того, що використовувався у сільськогосподарській сфері, та стверджував, що весь капітал будь-якого підприємця поділяється на капітал основний і капітал оборотний. Водночас А. Сміт класифікував основний і оборотний капітал на якісно новій основі. До основного він відносив машини і знаряддя праці, споруди й будинки, землю, корисні здібності усіх членів суспільства. Тобто основний капітал в уяві А. Сміта – це капітал, що тривало використовується, не залучається до сфери кругообігу, довгий час не змінює власника. До оборотного капіталу він відносив продовольчі товари, матеріали і готові вироби, гроші, тобто такий вид капіталу, що знаходиться постійно в обігу і приносить прибуток при переході його з рук одного власника в руки іншого.

Теорія капіталу становила значний науковий інтерес також для відомого представника класичної політичної економії Д. Рікардо. У своїй праці “Основи політичної економії та оподаткування” (1817 р.) капіталом він називав ту частину багатства, що використовується у виробництві й складається з машин, механізмів, інструментів, товарі повсякденного вжитку та тривалого використання (їжі, одягу, побутових предметів), що є необхідними для приведення в дію праці. Тобто процес виробництва був визнаний як головний чинник розміщення капіталу. Крім того, при віднесенні капіталу до оборотного або основного Д. Рікардо вважав необхідним враховувати, за який термін зношується капітал і як часто він потребує ресурсів для відтворення. Зокрема, Д. Рікардо зазначав, що є велика різниця у часі, протягом якого різні капітали слугують суб'єктам. У залежності від того, як швидко зношується або споживається капітал, його можна віднести до оборотного або основного капіталу [23]. Таким чином, Д. Рікардо суттєво удосконалив підходи до класифікації основного й оборотного капіталу в залежності від терміну його використання у виробництві та механізмів відтворення. До заслуг А. Сміта і Д. Рікардо слід віднести суттєве розширення розуміння сутності капіталу та його функціонування у виробництві [5, с. 11]. Під капіталом вони розуміли накопичені запаси засобів виробництва, що застосовуються з метою подальшого виробництва товарів й послуг.

Ґрунтуючись на висновках А. Сміта, що капітал є результатом попередньої праці, Ж.-Б. Сей у свою чергу визначав капітал як суму цінностей і бачив у ньому один з провідних чинників виробництва, що поряд з працею і землею приносить

його власнику дохід [14, с. 248]. Заслугою Ж.-Б. Сея є також започаткування теорії факторів виробництва, у якій капіталу він відвів провідну роль. За висновками Ж.-Б. Сея, у процесі використання трьох факторів виробництва – праці, землі і капіталу – створюється товар як корисність. Виходячи із корисності товару, суспільство визначає його цінність. Цінністю товару є цінність продуктивних послуг, тобто праці, землі й капіталу, які є витратами виробництва. Водночас праця, земля і капітал, що беруть участь у процесі виробництва, слугують для створення не лише вартості, але й доходів. При цьому фактор «праця» породжує заробітну плату як дохід виробників, фактор «капітал» – відсоток як дохід капіталіста, а фактор «земля» – ренту як дохід землевласника [3, с. 54].

Ґрунтуючись на наукових розробках А.Сміта, Ж.-Б. Сей визначив в економіці чотири основні сфери: виробництво, розподіл, обмін і споживання. Оскільки ці сфери між собою тісно пов'язані товарними та грошовими потоками і повинні балансуватися, Ж.-Б. Сей, узявши за основу економічну таблицю Ф. Кене, сформулював висновок про властивість економіки як потокової системи [3, с. 55], у якій рух різних форм капіталу відіграє провідну роль.

Значну увагу вивченню сутності капіталу і факторів виробництва приділяв Н. Сеніор. Природні ресурси та людську працю він відносив до первинних факторів виробництва, а до вторинних – утримання. Саме фактор утримання він вважав основою капіталу. За висловом Н. Сеніора, утримання має характерні відмінності від праці й природних ресурсів. Воно є необхідною умовою існування капіталу і спорідненою категорією до прибутку, як праця до заробітної плати [12, с. 110].

Досліджуючи різні підходи до трактування сутності капіталу, необхідно зупинитись також на науковому доробку Дж. Мілля. Представник англійської школи політичної економії Дж. Мілль у своїй праці «Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» (1848 р.), яка складається із «Попередніх зауважень» та п'яти книг: «Виробництво», «Розподіл», «Обмін», «Вплив суспільного прогресу на виробництво та розподіл», «Вплив уряду», глибоко проаналізував суспільні процеси та економічні тенденції. Методологія дослідження вченого ґрунтувалася на протиставленні законів виробництва і розподілу [21]. Так, закони виробництва, за Дж. Міллем, незмінні і не залежать від волі, а закони розподілу прямо залежать від інтересів керівної частини суспільства і розвитку форм власності. Значну увагу вчений зосередив на аналізі економічних пропорцій, а саме співвідношення факторів виробництва: праці, природних ресурсів, капіталу. Дж. Мілль дослідив також передумови й обмеження економічного зростання держави у розбудові ринкового середовища. Ним були детально досліджені такі категорії, як заробітна плата, вартість, ціна, прибуток, гроші, кредит, міжнародна торгівля.

Говорячи про сутність капіталу, Дж. Мілль відзначав, що «...крім початкових і загальних умов виробництва – праці й природних сил – існує ще одна умова, без якої неможливо здійснювати виробничу діяльність... Ідеться про попередньо нагромаджений запас продуктів минулої праці. Цей нагромаджений запас продуктів праці називається капіталом» [13, с. 260].

Дж. Мілль сформулював дуже важливі теоретичні позиції, що характеризують роль капіталу в суспільному відтворенні, а саме:

– пряму залежність економічного розвитку від наявності капіталу. Незадіяний капітал стримує розвиток, а інвестований у виробництво додатковий капітал дає можливість створити нові робочі місця;

– капітал формується завдяки заощадженням, які можуть перетворитися на капітал у процесі виробничого використання;

– майбутнє споживання за рахунок утримання від теперішнього може забезпечуватися лише продуктивним виробничим споживанням на розширеній основі;

– капітал – це засоби, спрямовані на організацію й забезпечення продуктивної праці. У свою чергу попит на товари показує, “...в якій конкретній галузі виробництва буде задіяно працю та капітал...” [12, с. 116]. Тобто Дж. Мілль визначав капітал як основний фактор започаткування виробництва, який залежить від рівня заощаджень та утримання від поточного споживання.

Таким чином, видатні теоретики минулого, насамперед Ф. Кене, Ж.-Б. Сей, А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Мілль, зробили вагомий внесок у теорію капіталу, пов'язавши його з результатами минулої праці, процесами виробництва й обігу, заощадженням, утриманням від поточного споживання, а також визначили головні фактори виробництва, де капіталу належить провідна роль, заклали наукове підґрунтя для класифікації капіталу та дотримання певних економічних пропорцій між факторами виробництва: працею, природними ресурсами, капіталом. Але конкретні процеси кругообігу капіталу та зміни його форм цими вченими досліджені не були. Такий науковий аналіз було здійснено К. Марксом (1818-1883 рр.) у його видатних працях.

К. Маркс у своїй фундаментальній праці “Капітал” глибоко проаналізував роль капіталу в розширеному відтворенні [19]. За висновками видатного теоретика, капітал може існувати за певних соціально-економічних умов, зокрема при високорозвиненому товарному виробництві й обігу, наявності такої мотивації діяльності підприємця, як особисте збагачення, зосередженні у частини господарських агентів значної частки засобів виробництва (тобто має бути певний ступінь концентрації капіталу), відсутності власних засобів виробництва в частини господарських агентів, що змушує їх найматися [18, с. 292]. Вивчаючи природу товарного виробництва й обігу, К. Маркс зробив висновок, що обіг породжує потребу в грошах як їхньому специфічному інструменті, завдяки якому можливе нормальне обслуговування відтворювального процесу. Водночас товарне виробництво й обіг виступають вихідним пунктом утворення й використання капіталу. Кінцевою стадією товарного обігу, торгівлі завжди виступають гроші, і цей останній продукт товарного обігу є першою формою прояву капіталу. Тобто у результаті своїх досліджень К. Маркс довів, що процес утворення, накопичення, використання капіталу завжди був пов'язаний із рухом грошей, без яких неможливо організувати виробництво, розподіл, перерозподіл, споживання матеріальних благ. Водночас К. Маркс не ототожнював гроші та капітал, а зробив висновок, що лише за певних умов гроші перетворюються на капітал. Такі умови створює товарний обіг, коли гроші перетворюються на товар, потім знову перевтілюється у гроші, але з певним приростом.

Наріжним каменем економічної теорії стало дослідження К. Марксом особливостей кругообороту капіталу, у процесі якого капітал змінює свою форму і проходить три послідовні стадії: грошову, виробничу й товарну. Грошовому капіталу була відведена функція основи для утворення доданої вартості, виробничому – безпосереднього продуктивного процесу утворення доданої вартості, товарному – функція реалізація вартості й доданої вартості та перетворення знову на грошовий капітал. При цьому К. Маркс чітко вказував на циклічність кругообороту грошей як капіталу: “... закінчуючи рух, гроші утворюють його новий початок” [20, с. 162-163].

“Найбільш повно сутність капіталу як руху, що набуває різних форм, у тому числі форми суспільних відносин, ми знаходимо тільки в тлумаченні К. Маркса. На сьогоднішній день воно є найоб’ємнішим за своїм змістом і найбільш повним” [18, с. 288]. Наукове тлумачення К.Марксом стадій кругообороту капіталу, у результаті якого змінюються його форми, і до теперішнього часу залишається фундаментальною основою сучасних теорій капіталу та особливостей його руху. К. Маркс довів, що в процесі зміни форм капіталу первісна авансова вартість не тільки зберігається, а й змінює свою величину завдяки прирощеній вартості (доданій вартості), що й перетворює її у капітал. Йому належить одне з найпоширеніших визначень капіталу як вартості, що спроможна до самозростання.

Варто також відзначити внесок К. Маркса у теоретичні основи категорії “капітал” за ознакою його участі в процесі створення доданої вартості, а саме виокремлення постійного та змінного капіталу. Тобто до нових теоретичних позицій можна віднести визначення органічної будови капіталу як відношення між постійним і змінним капіталом та норми доданої вартості як відношення між доданою вартістю і змінним капіталом. До постійного капіталу була віднесена вартість засобів виробництва, що могла бути перенесена на готовий продукт тільки працею робітника, завдяки якій він здатен створити нову вартість, що є більшою за вартість його робочої сили. Цей приріст, за К. Марксом, і становить додану вартість, але її створює не весь капітал, а лише та його змінна частина (яка й дістала назву змінного капіталу), що авансується у робочу силу. З цих позицій К. Маркс зробив висновок, що капітал – це економічні відносини. При цьому він визнавав капітал сукупністю виробничих відносин, що реалізуються через експлуатацію найманої праці власниками засобів виробництва.

Значний внесок у розвиток теоретичних підходів до сутності та структурних характеристик капіталу зробили представники неокласичної економічної школи. Неокласична економічна теорія почала розвиватися наприкінці ХІХ ст. і отримала своє продовження в новому напрямі економічної думки – маржиналізмі, що представлений англо-американською, яка поділяється на кембриджську та американську, лозаннською (математичною), австрійською школами.

Кембриджська економічна школа сформувалася в Англії на основі економічних учень А. Маршалла (1842-1924 рр.). В основі теорії Маршалла лежав синтез маржинальної теорії вартості, факторів і витрат виробництва, попиту й пропозиції. Зазначені підходи прийшли на зміну класичній політичній економії, яка ґрунтувалася на трудовій теорії вартості.

Якщо класична школа вважала первинною в економіці сферу виробництва, джерелом формування вартості витрати виробництва, а суб’єктивна маржиналістська школа вважала первинною сферу споживання і обумовленість цін корисністю товарів і послуг, то неокласики об’єднали сферу виробництва та розподілу й обміну як дві рівноправні сфери в об’єкт цілісного системного аналізу на основі граничних економічних величин. У результаті були природно поєднані обидві теорії вартості (витрат і корисності) в одну, що ґрунтувалася на одночасному вимірі і граничних витрат, і граничної корисності. Поняття граничного використання будь-якого фактора виробництва пов’язано із законом спадної віддачі від збільшення його використання як на окремих підприємствах, так і в цілих галузях [3, с. 113, 127].

У своїй роботі “Принципи економічної науки” (1890 р.) А. Маршалл глибоко проаналізував сутність різноманітних економічних категорій, приділяючи виключну увагу функціонуванню капіталу [20]. Автор дослідив підходи до розуміння категорії

“капітал” такими вченими, як А. Сміт, Дж. Мілль, Н. Сеніор та інших. До заслуг А. Маршалла слід віднести проведення ними функціонального аналізу дії законів, закономірностей, принципів взаємодії економічних явищ на макрорівні, що багато в чому залежить від ефективності роботи різних форм капіталу. За А. Маршаллом, капітал складається з тих речей, без яких виробництво не могло б здійснюватися з рівною ефективністю, але які не є безкоштовними дарунками природи [20, с. 307]. Він зробив висновок, що капітал є сховищем певних речей, результатом людських зусиль і відповідних жертв. Такі умови створюють можливість забезпечити прибутки скоріш у майбутньому, ніж у сьогоденні. Але капітал відрізняється від інших форм багатства тим, що може забезпечити зайнятість робітників. Капіталом А. Маршалл вважав ту частину багатства, яка виділяється на одержання доходу у формі грошей або придбання певних речей у сфері обігу. Капітал він поділяв на основний і оборотний. До капіталу учений відносив також знання, організаційні здібності та відповідні виробничі та державні утворення.

Слід звернути увагу також на важливі думки А. Маршалла щодо особливостей розміщення капіталу на ринку та отримання за це певної винагороди. Ним було зроблено такі важливі висновки [3, с. 130]:

- застосування капіталу служить джерелом прибутку, а надання його у позичку вимагає певної винагороди позикодавцю. Ціною, яка сплачується на ринку за його використання, є відсоток на капітал;

- значне розширення попиту на капітал буде мати своїм результатом спочатку підвищення ставки відсотка, а потім залежно від масштабу ринку – збільшення пропозиції капіталу. Але підвищення ставки відсотка впливатиме на відтік капіталу з тих галузей, де гранична корисність його найнижча;

- підвищення ставки відсотка, або цін попиту на збереження, призводить до збільшення обсягу нагромадження. Однак на збереження впливає й багато інших причин, окрім відсоткової ставки.

Водночас учений звертав увагу на те, що на заощадження багатьох людей відсоткова ставка справляє дуже незначний вплив. Адже зазвичай люди віддають перевагу сьогоdnішнім, а не відкладеним на майбутнє задоволенням і не бажають “очікувати”.

Заслугою А. Маршалла є також його висновки про функціональну роль відсотка: “...коли говорять про відсоток на капітал, то, звичайно, мають на увазі, що він становить просто дохід на капітал, або просто винагороду за очікування. Однак це можна назвати “нетто”-відсотком. Визначення “відсоток” включає в себе, окрім “нетто”-відсотка, ще й інші елементи, і його можна назвати “валовим” відсотком. До інших елементів відноситься страхування проти ризику, управлінський дохід як відшкодування зусиль, які затрачає позикодавець для зведення цього ризику до мінімуму. Для валового відсотка не характерна тенденція до вирівнювання, тоді як для “нетто”-відсотка така тенденція властива...” [3, с. 131].

Науковий інтерес при дослідженні капіталу викликає також неокласичне вчення Дж. Кларка (1847-1938 рр.) [3, с. 140, 142-144, 149, 153]. Необхідність у визначенні граничної корисності факторів виробництва призвела до модифікації теорії граничної корисності в теорію граничної продуктивності, автором якої є засновник американської школи Дж. Кларк. Його теоретичні підходи є особливо важливим, оскільки він звернув увагу на необхідність руху та якісних змін факторів економічного розвитку. За Дж. Кларком, на структуру суспільства, його виробничий організм та динаміку впливають п'ять факторів: зростання населення, зростання

капіталу, покращення методів виробництва, зміна форм промислових підприємств: від ліквідації дрібних малопродуктивних до виживання більш продуктивних. Кожна з цих змін діє на суспільство, змінюючи співвідношення різних індустріальних груп. Також важливим є визнання ученим того, що продуктивність суспільної праці залежить від кількісного відношення її до капіталу. Згідно концепції розподілу доходів на основі принципів граничного аналізу цін факторів виробництва, яку в економічній літературі називають “законом граничної продуктивності” Дж. Кларка, фактори виробництва – праця чи капітал – можуть нарощуватися до тих пір, поки вартість продукту, вироблена фактором, не зрівняється з його ціною. Цією обставиною і обумовлюється межа використання певного фактора на виробництві. Тим часом перманентний капітал може перетворюватися в кращі форми – залишати форми нижчі та втілюватися в кращі, якщо його розміри зростають, і перетворюватися в гірші, коли залишається у незмінних розмірах.

Практично важливим є висновки Дж. Кларка стосовно пропорцій дохідності на капітал та відсотків по позичковому капіталу. Якщо підприємство обладнане так, що на ньому забезпечується 5% чистого доходу на капітал, і якщо такий й же рівень відсотка по позиках, то таке підприємство певний період спроможне витримати конкуренцію.

Кембриджська економічна школа отримала своє продовження в австрійській школі маржиналізму. К. Менгер (1840-1921 рр.), Ф. Візер (1851-1926 рр.), Е. Бем-Баверк (1851-1919 рр.) у своїх дослідженнях також приділяли велику увагу сутнісним та функціональним ознакам капіталу. Зокрема, Е. Бем-Баверк зробив висновок, що капітал є результатом заощадження та виробництва, і виділив дві форми його функціонування: приватний капітал як сукупність засобів, що призначені для придбання різних благ, та суспільний (виробничий) капітал у формі виробничих споруд, сировини, обігових ресурсів, транспортних засобів тощо [4].

При дослідженні капіталу широко застосовуються і математичні підходи. Теоретичні позиції шкіл маржиналізму отримали своє втілення в математичних залежностях у роботах представників лозаннської (математичної) школи: Л. Вальраса (1834-1910 рр.), В. Парето (1848-1923 рр.) та інших.

Свій вклад у розуміння та трактування капіталу внесли й українські вчені. Видатний учений М. Туган-Барановський (1865-1919 рр.) висловив думку, що капітал – це ті чи інші речі, котрі через певні суспільні умови набувають здатність зростати в своїй вартості і, таким чином, давати постійний дохід тому, кому вони належать [26, с. 89]. У відомій праці “Промислові кризи у сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя” (1894 р.) учений показав, що згідно з теорією періодичності промислових криз, вичерпання інвестиційних можливостей створюється умовами застосування позичкового капіталу, обмеженістю банківських ресурсів, а найголовніше – непропорційністю в розміщенні вільних грошових капіталів між різними сферами їх застосування. За висновками М. Туган-Барановського, диспропорційність у розміщенні капіталу є однією з головних причин економічних криз.

Таким чином, економічна теорія дуже широко трактує поняття “капітал”. Зазвичай у різних енциклопедичних виданнях його характеризують як “загальновідоме, але вкрай важке для визначення поняття”. Ще в XIX ст. професор Оксфордського університету Н. Сеніор писав, що капітал дістав такі різноманітні визначення, що можна запитати себе: чи має це слово значення, яке було прийняте

всіма? [28]. Водночас усі наведені вище визначення та трактування доповнюють одне одного і надають можливість найбільш повно уявити сутність та функціональні характеристики категорії “капітал”.

Капітал також трактується як економічний ресурс, що є сукупністю усіх технічних, матеріальних і грошових засобів, які в процесі свого руху приносять дохід [9, с. 591]. Капітал розглядається як накопичений шляхом заощадження запас економічних благ у формі грошових засобів та капітальних товарів, що залучається його власниками в економічний процес як інвестиційний ресурс та фактор виробництва з метою отримання доходу [5, с. 461].

У працях деяких вчених капітал трактується як: 1) сукупні ресурси, що використовуються у підприємстві: сума накопичених матеріальних благ, результати минулої (попередньої) і засіб для подальшої виробничої ч комерційної діяльності; 2) початкова сума коштів, призначених для підприємницької діяльності; 3) чиста вартість; 4) вартість – носій додаткової вартості; 5) гроші, велика сума грошей [22, с. 116].

У реальному житті капітал як вартість чи цінність, що приносить дохід функціонує у формі *продуктивного капіталу* (у сфері матеріального виробництва). У свою чергу продуктивний капітал може набувати форми *грошового капіталу* (капітал як передумова виробництва), *виробничого капіталу* (капітал як засіб праці), *товарного капіталу* (капітал як виробничі блага для реалізації на ринку). *Торговельний* капітал діє у сфері обміну (обігу) товарів, *позичковий* капітал – у сфері кредитних відносин. Продуктивний капітал у своєму русі приносить дохід у формі прибутку, торговельний – у формі торговельного прибутку, позичковий – у формі процента [10, с. 147].

Таким чином, із наведених категорій “капітал” можна зробити висновок, що в економічній теорії сформувалися різні підходи до трактування сутності капіталу. У спеціальному посібнику групою авторів узагальнені різні підходи, де предметно представлена глибина та різноваріантність такої складної економічної категорії як “капітал” [10, с. 277]. Наведемо зазначені теоретичні узагальнення з огляду на їх важливість для нашого подальшого дослідження вартісних величин та структурних пропорцій капіталу підприємств.

За предметно-функціональних підходом капітал ототожнюється з нагромадженою працею, завдяки чому стає можливим процес подальшого виробництва або продажу й одержання доходу. Такий підхід створює умови для аналізу капіталу як фактора виробництва, що справляє відповідний вплив на результати підприємницької діяльності і приносить дохід власникові. Діапазон аналізу матеріально-речового змісту капіталу постійно збільшується у результаті розширення видів нагромадження праці та певних благ, однак предметно-функціональний підхід не дає можливості виявити джерела зростання доходу.

Згідно із соціально-економічним підходом капітал трактується як економічна категорія – специфічні суспільні відносини, що виникають за певних історичних умов. Соціально-економічну форму капіталу визначає взаємодія руху підприємницької та особистої власності економічних суб'єктів у процесі їх господарської та комерційної діяльності, а також спосіб отримання та розподілу доходів.

Як позитивні зрушення слід визначити те, що розвиток соціально орієнтованої економіки, зокрема впровадження колективних форм приватної власності, проведення корпоратизації та акціонування, а головне – розширення сфери

управління капіталом, поступово змінюють його економічну природу. Виникає певне коло пріоритетів, залежностей та взаємних інтересів працівників та підприємців, що ґрунтуються на “соціалізації” капіталу та “капіталізації” праці.

Грошовий підхід дає можливість досліджувати капітал як фінансовий ресурс, що використовується власником задля отримання доходу у вигляді процента.

Капітал також ототожнюється з часом. У такому сенсі він виступає особливим економічним ресурсом, що відкриває можливість отримання доходу в майбутньому в разі відмови від здійснення поточних вкладень та задоволення теперішніх потреб.

Капітал також трактується як певні вкладення та розміщення, що дає можливість отримати дохід. Тут особливо набуває значення категорія “людський капітал” як здатність особистості приносити дохід завдяки здібностям та цілепрокладанню. Критерії освіти, професіональних навичок, досвіду роботи, здоров’я, природних здібностей та творчих підходів до повсякденної праці розглядаються як чинники продуктивної сили людини, що створює надійне підґрунтя для впровадження інноваційних технологій та збільшення доходу окремої особистості й суспільства в цілому. Особливе місце відводиться “інтелектуальному капіталу”, який функціонує в “чистому” вигляді в таких сферах як наука, освіта, охорона здоров’я, управління. Поступово інтелектуальний капітал починає перевалювати над усіма іншими формами капіталу, виступаючи головною передумовою нагромадження суспільного багатства.

Таким чином категорія “капітал” є одним й найскладніших понять у теорії та практиці, що увібрало в себе багатоваріантність та різноманітність сутнісних сторін складного економічного процесу. З огляду на це український учений-дослідник фінансового менеджменту, у якому одне з центральних місць посідає менеджмент капіталу, І. Бланк пропонує розглядати основні характеристики, що визначають особливості застосування категорії “капітал”, виходячи безпосередньо із практичної площини. Такий підхід, на його думку, виключає всі абстрактні поняття, що визначають характеристики капіталу як форми суспільно-економічних відносин. Виходячи із зазначеного, учений виділив 10 ознак капіталу [5, с. 12-21]. З огляду на важливість проведеної автором класифікації та доцільність застосування певних підходів при здійсненні нами детального аналізу пропорцій та вартісних характеристик капіталу на макроекономічному рівнях, вважаємо за доцільне навести також основні характеристики капіталу, що сформульовані І. Бланком.

Капітал виступає як об’єкт економічного управління. Головна предметна сутність капіталу пов’язана з економічною сферою його дії, економічними відносинами та економічною діяльністю. Сутність капіталу та особливість його функціонування на макро- та мікрорівнях характеризуються термінами “вартість”, “економічний ресурс”, “економічний фактор”, “економічна цінність”, “економічне благо”, “товар особливого роду”, “багатство”.

Капітал є накопиченою цінністю. З цих позицій він розглядається у формі запасів, що утворилися в усіх секторах економіки. На підприємствах капітал як накопичена цінність виступає у формі запасів основних засобів, нематеріальних активів, оборотних активів, ринкових цінних паперів тощо.

Капітал є виробничим ресурсом, тобто фактором виробництва. У такому трактуванні капітал посідає одне з центральних місць у процесі організації розширеного відтворення. Капітал поряд з іншими виробничими ресурсами кардинально впливає на результати виробництва та процес нагромадження.

Капітал виступає інвестиційним ресурсом. Він здійснює рух у процесі інвестування, реінвестування, дезінвестування. Для суб'єкта господарювання використання капіталу як реального інвестиційного ресурсу створює основу для чистого капіталоутворення. Під цим терміном розуміють різницю між обсягом валових інвестицій капіталу та амортизацією. Завдяки чистому капіталоутворенню стає можливим зростання виробничого потенціалу підприємств і суспільства загалом. При цьому чисте капіталоутворення забезпечується завдяки використанню капіталу як інвестиційного ресурсу лише в реальному секторі економіки – промисловості, сільському господарстві, торгівлі. Слід узяти до уваги, що використання капіталу як інвестиційного ресурсу у фінансовому секторі, а саме при здійсненні фінансових інвестицій в акції, облігації, новий реальний капітал не створює. Подібне фінансове інвестування всередині країни має характер трансфертного, коли обсяг капіталу, інвестованого у фінансові активи одними суб'єктами економіки, дорівнює обсягу дезінвестування іншими, але при цьому приріст реального капіталу не відбувається.

Капітал є об'єктом власності та розпорядження. Дана характеристика капіталу є особливо важливою на перехідному етапі розвитку економіки з точки зору оцінки подальших перспектив нагромадження капіталу та розподілу доходів. Як економічний об'єкт підприємницької діяльності, капітал є носієм прав власності і розпорядження. Як свідчить господарська практика, у сучасних умовах підприємець може використовувати капітал, але не бути його власником. Прикладом є функціонування капіталу фінансово-кредитних установ, акціонерних товариств, коли його власники передають права розпорядження іншим особам. Капітал як об'єкт власності може виступати носієм усіх її форм. Носієм титулу власності капітал виступає як накопичена цінність. При розподілі в економічному процесі прав власності та використання капіталу його роль як об'єкта власності носить пасивний характер. Носієм прав розпорядження капітал виступає як інвестиційний ресурс і фактор виробництва. У економічному процесі роль капіталу як об'єкта розпорядження носить активний характер по відношенню до капіталу як об'єкта власності. Як об'єкт власності та розпорядження капітал формує певні пропорції його використання різними суб'єктами господарювання, що відображає пропорції власного та позичкового капіталу. Ці співвідношення характеризуються як структура капіталу, яка впливає на ефективність господарської діяльності підприємств, визначає рівень їх ринкової вартості, кардинально впливає на стан фінансової незалежності та запобігає загрози банкрутства.

Капітал є носієм фактора ліквідності, що визначає його здатність бути реалізованим за своєю реальною ринковою вартістю. Така характеристика забезпечує можливість переливу капіталу між секторами економіки та безпосередньо між підприємствами. Але мобільність руху капіталу як інвестиційного ресурсу і фактора виробництва не в останню чергу визначається рівнем розвитку ринку капіталу, державними заходами впливу на процес його переміщення. Ліквідність капіталу для суб'єктів господарювання визначається можливостями швидкої конверсії його у грошову форму без втрати реальної ринкової вартості. Абсолютно ліквідним є капітал безпосередньо в грошовій формі. Від реальної наявності такого капіталу та його обсягів залежить рівень ліквідності підприємств, що вимірюється індикаторами загальної, швидкої та абсолютної ліквідності.

Капітал є носієм фактора ризику. Кожна операція, пов'язана з рухом капіталу, має бути чітко прорахована з позицій дотримання безпеки та забезпечення інтересів власників. Як правило, поняття ризик і дохідність тісно між собою пов'язані, оскільки ступінь ризику використання капіталу залежить від очікуваної дохідності. Ризик виникає також при недотриманні оптимальної структури капіталу. Наприклад, переважання позичкового капіталу веде до втрати фінансової незалежності та може загрожувати економічно необґрунтованим перерозподілом доходів, зміною власників тощо.

Капітал виступає як об'єкт надання тимчасових переваг. На стадії накопичення капіталу постає питання вибору між поточним споживанням доходу та його збереження для наступного використання. Як свідчить досвід, теперішні блага оцінюються вище через невизначеність майбутніх. Тому змусити власника відмовитися від використання капіталу на поточне споживання можна лише за певну винагороду, яку він отримає у майбутньому. У такому разі процес накопичення капіталу можна розглядати як результат надання тимчасових переваг за таких альтернативних умов: власник робить свідомий вибір – чи споживати весь дохід одразу, чи зберегти певну його частину для забезпечення майбутнього споживання. Характеристика капіталу як об'єкта надання тимчасових переваг має важливе значення в процесі визначення оптимальних пропорцій між обсягами споживання – заощадження – нагромадження.

Капітал є об'єктом купівлі-продажу. З розвитком ринкових відносин формується особливий ринок – ринок капіталу, який характеризується попитом, пропозицією, вартістю, а також особливими відносинами купівлі-продажу капіталу. Попит на капітал дає можливість визначити загальні потреби його придбання як інвестиційного ресурсу і фактора виробництва. При задоволенні попиту на капітал кардинально важливу роль відіграє монетарна політика та стан розвитку фондового ринку.

Капітал виступає джерелом доходу. Здатність приносити дохід є ключовою характеристикою капіталу. Але капітал приносить дохід як економічний ресурс, якщо використовується в суспільному виробництві. Як джерело доходів капітал виступає одним із найважливіших засобів формування майбутнього благополуччя власників та суспільства в цілому. У свою чергу дохід виступає у формі відсотка. Розмір доходу на капітал становить основу формування витрат на його залучення та використання у господарському обороті, що характеризується таким поняттям, як вартість капіталу. Як джерело доходу капітал являє собою постійно зростаючу економічну цінність. Разом з тим потенціальна здатність капіталу приносити дохід не може реалізуватися автоматично. Це складна та багатогранна функція, що полягає у свідомому управлінні процесом формування та використання капіталу на всіх рівнях.

Багатоаспектність категорії “капітал” виявляється у різноманітних конкретних формах його існування. Економічною теорією виділяються такі функціональні ознаки категорії “капітал”, які можна покласти в основу аналізу практичної діяльності суб'єктів економіки (рис. 1).

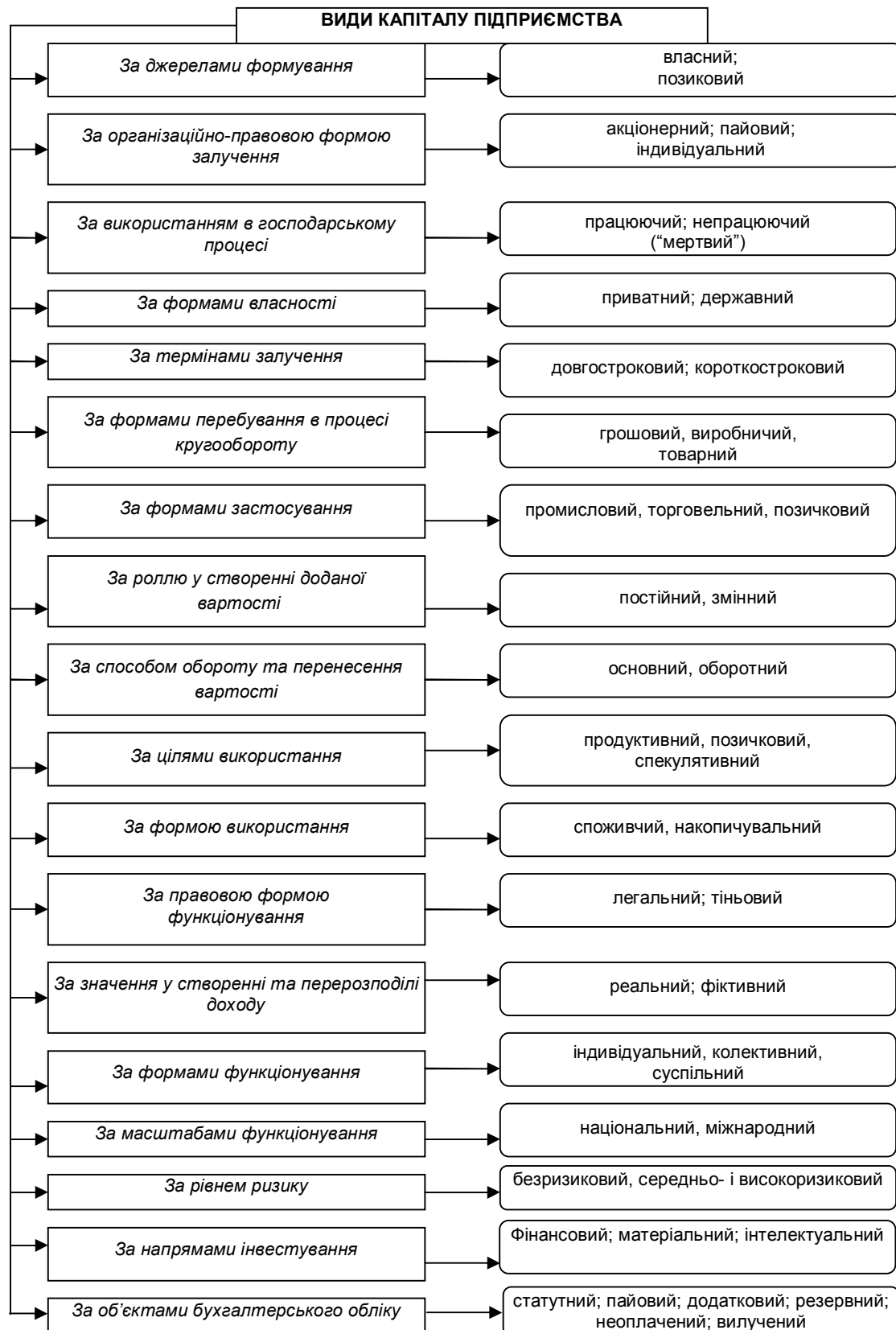

Рис. 1. Класифікація капіталу підприємств (систематизовано на основі джерел [5, 8, 9, 18, 25, 27, 29, 30].

Зустрічаються й інші підходи до класифікаційних ознак та форм функціонування капіталу. Так, В. Радаєв виділяє такі його форми: економічний, фізичний, культурний, людський, соціальний, адміністративний, політичний, символічний. В економічний капітал він включає: грошовий (фінансові засоби); виробничий (засоби виробництва); товарний (готові продукти). Капіталом він називає нагромаджуваний господарський ресурс, який включено в процес відтворення і збільшення вартості шляхом взаємної конвертації різноманітних його форм [15, с. 37-39].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, економічна теорія дуже широко трактує поняття “капітал”. Зазвичай у різних енциклопедичних виданнях його характеризують як загальновідоме, але важке для визначення поняття. Водночас усі наведені вище визначення та трактування доповнюють одне одного і надають можливість найбільш повно висвітлити сутність та функціональні характеристики категорії “капітал”.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агапова И.И. История экономической мысли / Агапова И.И. Курс лекций. – М. : Эксмо, 1998. – 248 с.
2. Базилевич В.Д. Сутність, структура і оборот капіталу / Базилевич В.Д., Колчигін О.П., Свірідов С.М. – К. : Київ. держ. торг-екон. ун-т, 1995. – 36 с.
3. Бережний В.М. Історія економічних вчень : [підручник] / Бережний В.М., Кушнір В.С., Сухомлин Л.Є. : Навч. посібник. – Харків: Еспада, 2007. – 320 с.
4. Бем-Баверк Ойген фон. Избранные труды о ценности, проценте и капитале / Ойген фон Бем-Баверк ; [предисл. Й.А. Шумпетер; пер. с нем. Л.И.Форберта, А.Санина; пер. с англ. Н.В. Автономовой; пер. с лат. А.А. Россиуса]. – М. : Эксмо, 2009. – 912 с.
5. Бланк И.А. Управление формированием капитала / Бланк И.А. – К. : Ника-Центр, Эльга, 2002. – 512 с.
6. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / Блауг М. – М. : Дело Лтд, 1994. – 720 с.
7. Богачева Г.Н. О многообразной трактовке категории “капитал” / Богачева Г.Н., Денисов Б.А. // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. – № 1. – С. 13-24.
8. Економічна енциклопедія: У 3-х т. – Т. 3 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2002. – 952 с.
9. Економічна теорія : [підручник] / За ред. В.Д. Базилевича. – [3-тє вид., перероб. і доп.] – К. : Знання-Прес, 2004. – 615 с.
10. Економічна теорія : [навч.-метод. посіб.] / [Білецька Л., Білецький О., Земляков І. та ін.]. – Івано-Франківськ: ІМЕ, 2002. – 220 с.
11. Історія економічних вчень: [підручник] ; за ред. В.Д. Базилевича. – К. : Знання, 2004. – 1300 с.
12. Історія економічних вчень : [підручник] / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко, А.М. Поручник та ін. ; за ред. Л.Я. Корнійчука. – К. : КНЕУ, 1999. – 564 с.
13. Історія економічних вчень: [підручник у 2-х ч.] – Ч.1 / За ред. В.Д. Базилевича. – [3-тє вид., випр. і доп.] – К.: Знання, 2006. – 582 с.
14. История экономических учений : [учеб. пособие] ; под. ред. В. Автономова. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 784 с.
15. Капіталізація економіки України ; за ред. акад. НАН України В.М.Гейця, д-ра екон. наук А.А. Гриценка. – К. : Ін-т екон. та прогноз. – 2007. – 220 с.

16. Квасницька Р.С. Управління капіталом підприємства через призму еволюції його визначення та змісту як економічної категорії / Квасницька Р.С. // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія : економічна. – Донецьк : ДонНТУ, 2003. – Вип. 56. – С. 223-229.
17. Кенэ Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ, А.Р.Ж. Тюрго, П.С. Дюпон де Немур ; [предисл. с франц., англ., нем.] – М. : Эксмо, 2008. – 1200 с.
18. Крамаренко Г.О. Фінансовий менеджмент : [підручник] / Крамаренко Г.О., Чорна О.Є. – К. : Центр навч. літ-ри, 2006. – 520 с.
19. Маркс К. Капитал / К. Маркс. – М. : Госполитиздат, 1961.
20. Маршалл А. Принципы экономической науки / Маршалл А. ; [пер. с англ.]. – М. : Издат. группа “Прогресс”, 1993. – Т. 1. – 415 с.
21. Миль Дж.С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии. / Дж.С. Миль ; [пер. с англ.; биограф. очерк М.И. Туган-Барановского]. – М.: Эксмо, 2007. – 1040 с.
22. Політичний і фінансово-економічний словник / [авт.-уклад. Сліпушко О.]. – К.: Криниця, 1999. – 386 с. (Серія “Сучасні словники України”).
23. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Д.Рикардо ; [пер. с англ.; предисл. П.Н. Ключкина]. – М.: Эксмо, 2007. – 690 с.
24. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит; [пер. с англ.; предисл. В.С. Афанасьева]. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
25. Терещенко О.О. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: [навч. посібник.] / Терещенко О.О. – К. : КНЕУ, 2003. – 554 с.
26. Туган-Барановський М.І. Політична економія: курс популярний / Туган-Барановський М.І. – К. : Наукова думка, 1994. – 264 с.
27. Фінансовий менеджмент : [підручник] ; за ред. проф. А.М. Поддєрьогіна. – К.: КНЕУ, 2005. – 536 с.
28. Фінансовий словник / [авт.-уклад. Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С]. – [4-е вид., випр. та доп.]– К. : Знання, 2002. – 587 с.
29. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку № 5 “Звіт про власний капітал”, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 31.03.1999 № 87 зі змінами й доповненнями.
30. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку № 3 “Звіт про фінансові результати”, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 31.03.1999 № 87 зі змінами й доповненнями.